

IVAN RADMAN LIVAJA

RIMSKE BRONČANE SULICE IZ DALJA

Mr. sc. Ivan Radman Livaja

HR – 10000 Zagreb

Arheološki muzej u Zagrebu, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19

UDK 903.22:902.2(497.5Dalj)

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno: 26. XI. 2003.

U ovom se radu objavljuje skupina slučajnih nalaza iz Dalja koji se već duže vremena čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Riječ je o brončanim vrhovima sulica i pripadajućim im peticama. Zahvaljujući brojnim analogijama, njihova datacija i atribucija nisu upitne jer su takve sulice bile karakterističan dio opreme rimskih konjaničkih postrojbi na dunavskom limesu. Autor je pokušao dovesti u vezu te nalaze s konjičkim postrojbama stacioniranim u Teutoburgiju. S obzirom na kronološki okvir, u obzir dolaze *ala I Praetoria civium Romanorum* tijekom posljednjih desetljeća 2. st. te *ala I civium Romanorum* u 1. polovici 3. st.

Ključne riječi: sulice, garnizoni, Teutoburgij, dunavski limes, ale (*Key words:* javelins, garrisons, Teutoburgium, Danube limes, alae)

Na području sela Dalja nađen je veći broj predmeta nesumnjivo rimskog podrijetla, što nimalo ne čudi s obzirom na to da se jedan važan augzilijski logor, *Teutoburgium* odnosno *Τευτοβούργιον* na grčkom, nalazio upravo na tome mjestu.¹

Popriličan dio tih slučajnih nalaza danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, no stjecajem okolnosti veći dio nikad nije bio publiciran u stručnoj literaturi. Znanstvena obrada materijala bila bi nesumnjivo korisna, tim više što dosad još nisu provedena sustavna arheološka istraživanja tog rimskog lokaliteta, pa se treba nadati da će u nekoj skorijoj budućnosti ti nalazi biti objavljeni u cjelini. Ipak, prije nego li se to ostvari, od neke koristi može biti i obrada pojedinih skupina artefakata, posebice onih osebujnijih koji nam mogu pružiti dodatne informacije o prošlosti Teutoburgija. Namjera mi je u ovome radu predstaviti upravo jednu takvu skupinu predmeta. Riječ je o iznimno zanimljivim brončanim vrhovima sulica i pripadajućim peticama. Svi su primjerci (kat. br. 1-6) nađeni u Dalju, osim kat. br. 5., koji potječe iz nedalekog Borova, te ga s dosta sigurnosti možemo dovesti u vezu s posadom Teutoburgija. Iako neuobičajeni, zahvaljujući analogijama pouzdano znademo da je riječ o rimskim artefaktima. Naime, popriličan je broj

¹ Za sve oblike imena u izvorima usp. Fluss 1934., 1171.

identičnih vrhova sulica malih protežnosti te pripadajućih im petica nađen tijekom arheoloških istraživanja unutar nekoliko rimskih vojnih logora i postaja u Dakiji.² Osim tih nalaza, od kojih je veći dio nađen tijekom sustavnih arheoloških istraživanja, takvi vrhovi sulica registrirani su i izvan Dakije, uglavnom duž dunavskog limesa,³ no mahom je riječ o davnim pojedinačnim nalazima, bez opsežnijih popratnih podataka o okolnostima nalaženja. Ipak, ni njihova atribucija nije upitna, kako zbog mjesta otkrića, tako i zbog analogija s bolje dokumentiranim primjercima iz Dakije. S obzirom na činjenicu da su nalazi gotovo isključivo registrirani u utvdama čiji se garnizon u potpunosti ili djelomično sastojao od konjaničkih trupa, te na ograničene dimenzije sulica, smatra se da je riječ o oružju kojim su se služili konjanici.

Usprkos nedvojbenoj međusobnoj sličnosti, vidljive su i neke razlike, pa je bilo moguće definirati i pojedine tipove. Osim manjih razlika u dimenzijama i težini,⁴ glavna se razlika tiče oblika vrha koji može biti trokutastog, četverokutnog ili poligonalnog presjeka (6 do 8 strana). Tuljci su uglavnom kružnoga presjeka, no postoje i sulice s poligonalno oblikovanim tuljcima. Na najbolje dokumentiranom nalazištu s najvećim brojem takvih sulica, lokalitetu Slāveni, zastupljeni su svi oblici, pa je teško tvrditi da su te razlike posljedica proizvodnje u nekoliko različitih radionica. Petice tih sulica, s tuljcima redovito kružnoga presjeka, završavaju malim dugmetom kupolastog ili koničnog oblika. Takva je petica imala sasvim funkcionalnu namjenu. Naime, iz pisanih je izvora poznato da su rimski konjanici carskog razdoblja nosili po nekoliko sulica u tobolcu smještenom uz sedlo.⁵ Sulice su se u tobolac spremale s vrhom prema dolje, a konjanik bi sulicu vadio hvatajući je za stražnji kraj, odnosno peticu⁶ (sl. 1). Upravo je postojanje petica nađenih zajedno s vrhovima bio dodatni argument za pripisivanje tih lakih sulica konjanicima. Osim brončanih, diljem Carstva su nađene i željezne sulice sličnog izgleda i protežnosti, s pripadajućim peticama koje su identične brončanim primjercima.⁷ Pretežu primjerci trokutastog i četverokutnog presjeka, mada postoje i rijetki primjerci poligonalnog presjeka, što je očito posljedica određenih tehnoloških poteškoća prilikom izrade. Dok je brončanu sulicu razmjerno lako oblikovati jer se lijeva u kalupu, željezni primjerci

² Najveći broj nalaza potječe s istraživanja utvrde Slāveni, a manji broj s lokalitetâ Stolniceni, Hoghiz, Gilāu, Micia, Copaceni i Razboieni; Petculescu 1991., 35-39; Deschler-Erb – Schwarz 1993., 17.

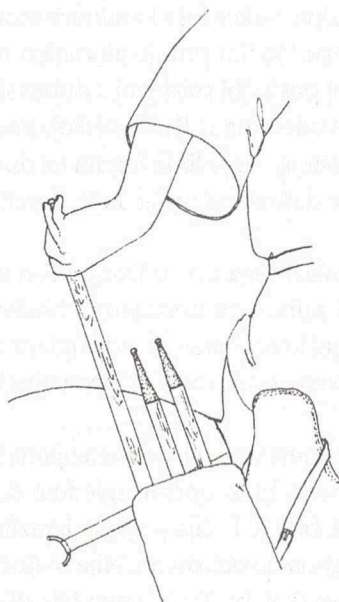
³ Riječ je o lokalitetima *Carnuntum*, *Lauriacum*, Linz, Pforing, Pfunz, Weissenburg te Buch; Petculescu 1991., 39; Deschler-Erb – Schwarz 1993., 17. Jedini primjerak nađen izvan toga područja potječe iz Gornje Germanije, iz Augsta; Deschler-Erb – Schwarz 1993., 15-16, sl. 5.

⁴ Težina vrhova mahom se kreće od 15 do 25 g, uz nekoliko malo težih, odnosno lakših primjeraka, a dužina od 6 do 9 cm, također uz neka odstupanja; Petculescu 1991., 40, 42-56

⁵ Flavije Josip, *De Bello Iudaico*, III,96; Arijan, *Τέχνη τακτική*, 40,8-11.

⁶ Junkelmann 1992., 138; Deschler-Erb – Schwarz 1993., 12.

⁷ Petculescu 1991., 39-40; Junkelmann 1992., 136-138; Deschler-Erb – Schwarz 1993., 12

Sl. 1. Rekonstrukcija nošenja sulica uz sedlo
Fig. 1. Reconstruction of javelin quiver

zahtijevaju kovanje pa je izrada vrhova trokutastog i četverokutnog presjeka brža i jednostavnija od izrade poligonalnog oblika. U slučaju željeznih vrhova piramidalnog oblika, to jest četverokutnog presjeka, uvijek postoji mogućnost da je riječ o projektilima, ukoliko nisu nađeni zajedno s peticama, pa je jedini kriterij za donekle sigurnu atribuciju težina: primjerci lakši od tridesetak grama i teži od petnaestak vjerojatnije su vrhovi sulica, a ne balistički projektili, odnosno strijele.⁸ U slučaju brončanih vrhova, osim činjenice što su nađeni u augzilijskim utverdama, i to zajedno s peticama, izbor materijala definitivno ne ide u prilog pretpostavci da je riječ o projektilima, dakle potrošnoj opremi, za koju se ne bi isplatilo rabiti broncu, skuplju od željeza.

Mada je nedvojbeno da ih je koristila rimska konjica, barem u podunavskom prostoru, postavlja se pitanje zašto su rimski konjanici, uz sulice opremljene željeznim vrhom, koristili i brončane, skuplje i manje prikladne za borbu? Iako ih se proglašava i paradnim oružjem, činjenica da je ipak riječ o ubojitom oružju, ne ide u prilog toj pretpostavci. Baš zato što ih se ne može proglasiti nefunkcionalnima, ne čini se sasvim nevjerovatnim da su takve sulice, zbog svog izgleda odnosno boje, služile poglavito kao oznaka ranga među vojnicima. U svakom slučaju, može se ustvrditi da se sulice s karakterističnim brončanim vrhovima i peticama razmjerno često nalaze u provincijama uz Dunav, posebice u Dakiji, što je možda posljedica boljeg stupnja istraženosti. Zahvaljujući činjenici da su nalazi

⁸ Baatz 1966., 205-206; Dolenz 1998., 71; Deschler-Erb 1999., 16-17.

grupirani na tome prostoru, smatra se da su takve sulice bile karakterističan komad opreme konjičkih postrojbi na dunavskom limesu.⁹ Jedini primjerak nađen u Gornjoj Germaniji, u Augstu, pripisuje se stoga konjičkoj postrojbi pristigloj s dunavskog limesa.¹⁰ Zahvaljujući opsežnim istraživanjima provedenima u Rumunjskoj, posebice na lokalitetu Slăveni,¹¹ te poznatim razdobljima korištenja pojedinih logora na dunavskom limesu, uporaba takvih brončanih sulica može se datirati od posljednjih desetljeća 2. st. sve do 7. desetljeća 3. st.¹²

Sulice i petice iz Dalja prvi su registrirani nalazi toga tipa u Donjoj Panoniji, no u svjetlu navedenih podataka ne treba se čuditi njihovom postojanju. Nađene su na dunavskom limesu, na mjestu gdje se nalazio vojni logor čija se posada uglavnom sastojala od konjičkih trupa, dakle na nalazištu koje posve odgovara već poznatim lokalitetima s takvim nalazima.

Sva četiri vrha sulice imaju poligonalno oblikovane vrhove, a dimenzijama i težinom uklapaju se u uobičajene okvire za taj tip materijala. Ipak, općim izgledom donekle se razlikuju – posebice odudara primjerak pod kat. br. 1 T. I., čija je glava izrazito manjih dimenzija u odnosu na tuljac, inače također poligonalno oblikovan. Nije isključeno da je petica koja je u Muzej došla zajedno s tim vrhom (kat. br. 2) i izvorno bila dijelom iste sulice, s obzirom na jednak unutarnji promjer tuljca.

Preostala tri vrha (kat. br. 3-5) imaju izduženije glave i tuljac kružnog presjeka te više nalikuju rumunjskim primjercima s poligonalnim glavama. Oštećena petica sa završetkom koničnog oblika (kat. br. 6) izgledom ne odudara od dosad objavljenih primjeraka, no protežnosti su joj ipak nešto veće od prosjeka.¹³

Usprkos donekle atipičnom primjerku s malom glavom pod kat. br. 1, za daljske brončane sulice postoje izravne analogije na temelju kojih ih se okvirno može datirati u 1. polovicu 3. st., dakako uz mogućnost nešto ranije, odnosno kasnije datacije.

Bilo bi stoga zanimljivo pokušati ustanoviti koje su konjičke postrojbe u posadi Teutoburgija mogle rabiti to oružje, te možda naći vezu između pojedinih dunavskih provincija i kretanja vojnih jedinica u tome razdoblju.

Tijekom razdoblja koje nas u ovom kontekstu zanima, okvirno od sredine 2. st. pa do sredine 3. st., epigrafičkim je nalazima posvjedočeno prisustvo dvije postrojbe u Teuto-

⁹ Ne računajući daljske nalaze, u Dakiji je registrirano 79 primjeraka, u Retiji 11, Gornjoj Panoniji 6, te Noriku 4; Petculescu 1991., 35-42; Deschler-Erb – Schwarz 1993., 13, 17, sl. 8.

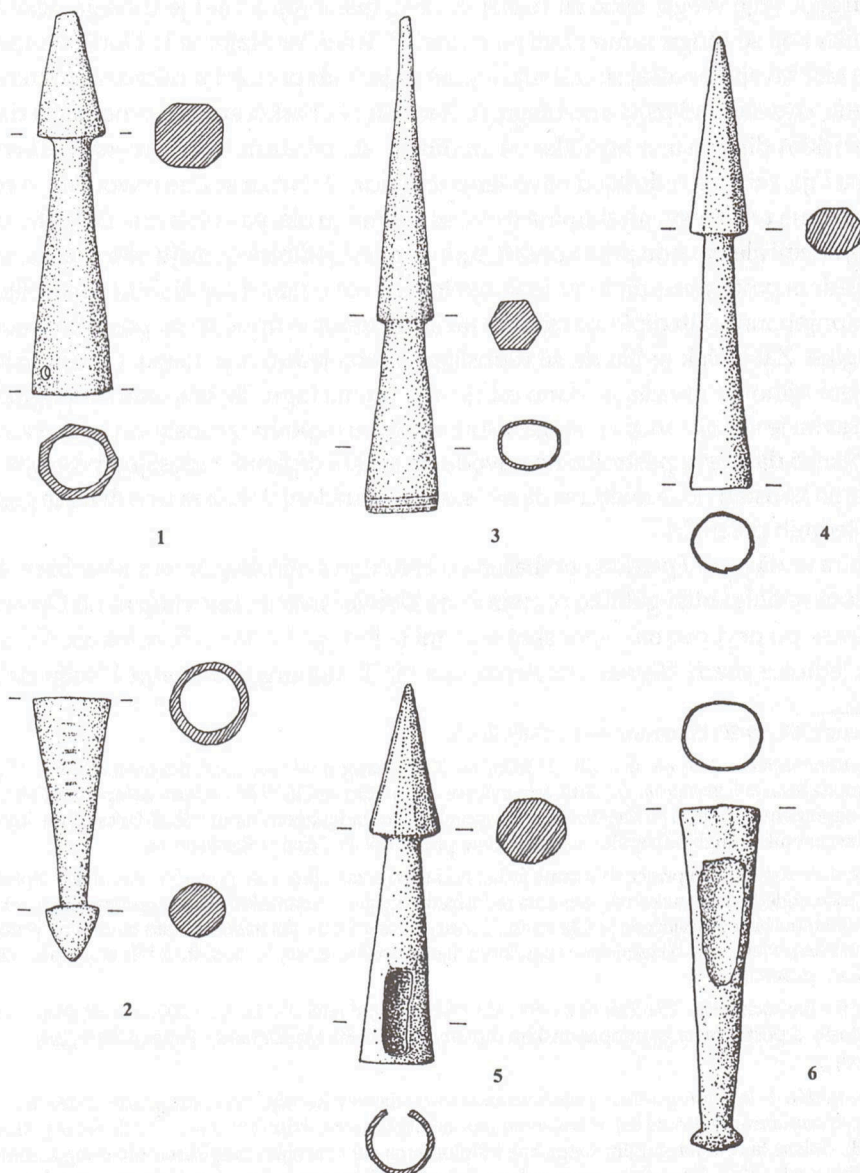
¹⁰ Deschler-Erb – Schwarz 1993., 15-16, sl. 5.

¹¹ Na tome su lokalitetu nađeni i nedovršeni te loše izliveni primjerci, što nedvojbeno upućuje na lokalnu proizvodnju; Petculescu 1991., 36.

¹² Petculescu 1991., 41-42; Deschler-Erb – Schwarz 1993., 12.

¹³ Dimenzije petica inače se kreću od 3 do 4 cm; Petculescu 1991: 53, 56.

T. I. Vrhovi sulica (br. 1, 3-5) i petice (br. 2, 6) iz Dalja i Borova – Pl. I. Javelins (nos 1, 3-5) and butts (nos 2, 6) from Dalj and Borovo

burgiju. Riječ je o konjaničkim jedinicama, *ala I praetoria civium Romanorum* i *ala I civium Romanorum*.¹⁴ Ipak, epigrafički nalazi kojima raspoložemo nisu sasvim nedvosmisleni pa ne omogućavaju pouzdano određivanje trajanja boravka svake pojedine postrojbe u Teutoburgiju. Prije svega, takvi su nalazi iz Dalja malobrojni: riječ je o svega nekoliko spomenika koji se mogu samo okvirno datirati.¹⁵ Vojničke diplome iz Donje Panonije donekle olakšavaju pokušaj smještanja logora pojedinih postojbi u određenom trenutku. Naime, dva su mađarska arheologa, A. Radnóti i L. Barkóczi, još davno uočili da se na panonskim diplomama otprilike od sredine 2. st., odnosno od vremena vladavine Antonina Pija, mijenja redosljed navođenja jedinica. Dotad su se one navodile po rednim brojevima unutar svojih skupina (prvo se spominju ale, pa kohorte te flote). Iako se i u novoj shemi ale navode prije kohorti, redni brojevi jedinica nemaju više nužno veze s redosljedom postrojbi na diplomama. Ipak, opetovano navođenje istog ili sličnog redosljeda na više donjopanonskih diploma izdanih različitim datuma upućuje na poštivanje određene logike. Zaključak je bio da se redosljed imena jedinica poklapa s geografskim smještajem njihovih utvrda, gledano od sjevera prema jugu. Taj takozvani topografski princip savim je vjerojatan, pa je stoga, usprkos nekim nepodudarnostima i iznimkama¹⁶ kao i činjenici da se sve postrojbe ne navode na svakoj diplomama, redosljed postrojbi na diplomama koristan pokazatelj, mada ne i sasvim pouzdani dokaz za utvrđivanje garnizona pojedinih postrojbi.¹⁷

Smatra se da je *ala I praetoria* prebačena u Panoniju s rajnskog limesa kako bi svojim prisustvom nadoknadila gubitke prouzročene Domicijanovim ratovanjem na Dunavu. Spominje se po prvi put na panonskoj diplomama iz Belega,¹⁸ izdanoj 5. rujna 85. Kako se odlazak jedinice *alae II Hispanorum Arvavorum*¹⁹ iz Teutoburgija u Donju Meziju datira

¹⁴ Klemenc 1961., 19-20; Pinterović 1968., 67-69, 76-77.

¹⁵ *Ala I praetoria civium Romanorum*: CIL III 10257 (= 3272), nadgrobni spomenik dekuriona Marka Ulpija Supera; *ala I civium Romanorum*: ILJ 3015, žrtvenik posvećen Mitri, te CIL III 10256, baza za kip Marsa Viktora. Treba napomenuti da se *ala I civium Romanorum* spominje i na nadgobnom spomeniku Marka Ulpija Supera, jer su spomenik podigli pokojnikova sestra i brat, pripadnik ale *I civium Romanorum*.

¹⁶ Čini se da je topografski princip bio samo jedan od kriterija za kojim su se povodili priređivači diploma. Primjerice, izgleda da na nekim diplomama redosljed počinje s trupama koje su se neposredno prije toga istaknule u borbi, a primijećeno je i da se *ala I Flavia Augusta Britannica milliaria* često navodi na prvome mjestu, iako je vjerojatno bila smještena u južnom dijelu provincije, valjda stoga što je bila najveća konjička jedinica u provinciji.

¹⁷ Radnóti – Barkóczi 1951., 191-226; Fitz 1959., 438-442; Dušanić 1968., 94; Lörincz 2001., 79-80, 84-85 (osvrtna na redosljed postrojbi na gornjopanonskim diplomama), 87-89; MacDonald – Pangerl 2003., 266.

¹⁸ CIL XVI 31.

¹⁹ Iako se mislilo da je to ime postalo uvriježeno tek u kasno flavijejsko vrijeme, valjda nakon što je postrojba bila pojačana kontingentom Hispanaca, jer se spominjalo samo na dvije donjomezijske diplome (CIL XVI 44 i 83), dok se ta četa na starijim natpisima i diplomama, ali i kasnijim natpisima privatnog karaktera isključivo naziva *ala II Arvavorum*, novonađena diploma iz Vukovara, izdana 2. svibnja 60., jasno dokazuje da je ala već tada nosila službeno ime *ala II Hispanorum et Arvavorum*; Wagner 1938., 49; Spaul 1994., 35; Koledin 1999.-2000., 231-238.

između 85. i 99., zbog Domicijanovog dačkog rata, čini se mogućim da je upravo *ala I praetoria* preuzela logor te postrojbe, no zbunjuje činjenica da se obje spominju na diplomu iz Belega.²⁰ Zbog toga se čini malo vjerojatnim da bi logor Teutoburgij bio prvi garnizon *alae I praetoriae* nakon njenog dolaska na Dunav, osim ako pretpostavimo da su neko kraće vrijeme te dvije ale dijelile isti logor, za što pak nema dokaza. Ipak, zvuči vjerojatno da je upravo *ala I praetoria* preuzela Teutoburgij nakon premještaja *alae II Hispanorum Arvacorum*.

Iako se sljedeći put na nekoj panonskoj diplomu spominje tek 110. godine (19. studenog) na diplomu iz Tokoda,²¹ moguće je da *ala I praetoria* nije mijenjala garnizon, već je u pitanju promjena granica provincija. Sjedište postrojbe, pretpostavlja se Teutoburgij, administrativno je pripadalo Gornjoj Meziji, osnovanoj godine 86., sve do formiranja provincije Donje Panonije. Time se objašnjava spominjanje te ale na diplomama izdanim trupama u Gornjoj Meziji godine 93., 100. i 103. ili 107.²² Pitanje granice između Gornje Mezije i Panonije do podjele Panonije na Gornju i Donju nije dovoljno razjašnjeno, no nije isključeno da je područje između ušća Drave i Save, ili barem jugoistočni dio toga područja, u tom kratkom razdoblju pripadao Gornjoj Meziji.²³

Postoji i pretpostavka da je u tome razdoblju *ala I praetoria* kraće vrijeme provela u Siriji, od 88. do 92. ili 93., i da se zatim vratila u Gornju Meziju,²⁴ no čini se da je riječ o krivoj interpretaciji naziva postrojbe s dvije sirijske diplome.²⁵ Nije isključeno da je ta ala sudjelovala i u prvom Trajanovom dačkom ratu, no nema sumnje da je imala učešća u drugom dačkom ratu, jer se na diplomu iz Tokoda pojavljuje i počasni naziv *civium Romanorum*, očito stečen u borbi.²⁶ Cichorius je pretpostavljao da je sudjelovala i u Trajanovom pohodu na Parte, no čini se da je također riječ o krivo interpretiranom natpisu.²⁷

²⁰ Wagner 1938., 47-48; Radnóti – Barkóczy 1951., 208; Nagy 1956., 61; Spaul 1994., 34-35, 187-188; Lőrincz 2001., 21, 23.

²¹ CIL XVI 164.

²² CIL XVI 39, 46, 54; Wagner 1938., 63; Radnóti – Barkóczy 1951., 198; Spaul 1994., 188.

²³ Mócsy 1974., 92; Lőrincz 2001., 70-71.

²⁴ Lőrincz 2001., 23.

²⁵ Postrojba spomenuta u diplomama RMD 3 i 4 zapravo bi bila jedna ala koja je dugo boravila na Istoku i višekratno mijenjala ime, to jest *Ala praetoria singularium*, ili *Ala praetoria Augusta Syriaca*, ili *Ala Augusta Germaniciana*; Spaul 1994., 137-139, 188.

²⁶ Za ovu se alu na natpisu iz Coma (CIL V 5266 = ILS 2725), na kojem je izložen *cursus honorum* Tita Anija Maksima Pomponijana, vjerojatnog zapovjednika te postrojbe tijekom prvog dačkog rata, ne navodi da je *civium Romanorum*, dok se ta počasna titula nalazi na već spomenutom nadgrobnom spomeniku Marka Ulpija Supera, datiranom u posljednje godine Trajanove vladavine; Radnóti – Barkóczy 1951., 198; Nagy 1956., 61.

²⁷ CIL III 600; Cichorius 1894., 1258; Spaul 1994., 138, 187-188.

S obzirom na to da se *ala I praetoria civium Romanorum* spominje samo na jednom spomeniku nađenom u Dalju, na nadgrobnoj steli dekuriona Marka Ulpija Supera, čini se da nedostaje argumenata za tvrdnju o dugotrajnom boravku te ale u Teutoburgiju. Taj je dekurion umro tijekom službe, tako da možemo s popriličnom sigurnošću pretpostaviti da je u trenutku njegove smrti *ala I praetoria civium Romanorum* bila smještena u Teutoburgiju. Činjenica da spomenik uz sestru podiže i brat koji je pripadnik *alae I civium Romanorum*²⁸ ne utječe na tu pretpostavku, jer je on u podizanju nadgrobnog spomenika sudjelovao poglavito kao član obitelji, a ne kao vojna osoba.²⁹ Usprkos nedostatku većeg broja natpisa iz samoga Dalja, treba istaknuti da vojničke diplome dokazuju je da je *ala I praetoria* bila dijelom posade Donje Panonije tijekom većeg dijela 2. stoljeća.³⁰

Sve donedavno smatralo se da je prva diploma na kojoj nedvojbeno nema spomena *alae I praetoriae civium Romanorum* ona nađena u Óbudi,³¹ izdana 5. svibnja 167. Ipak, to još uvijek nije moralo značiti da dotična ala u tome trenutku više nije bila u Panoniji. Spominjanje neke vojne jedinice na diplomi pouzdan je dokaz da se jedinica tada nalazila u provinciji, no njeno izostavljanje ne mora nužno značiti i napuštanje provincije, budući da diplome navode samo postrojbe koje su u tom trenutku otpuštale ljude. Na temelju jednog natpisa iz mjesta *Bulla Regia* u sjevernoj Africi, posvećenog pripadniku viteškog reda M. Rosiju Vitulu (*M. Rossius Vitulus*), smatra se da je on tijekom svoje uspješne vojničke karijere bio na čelu *alae I praetoriae civium Romanorum* od 189. ili 190. do

²⁸ *Sesq(ui)plarius) alae I(civium) R(omanorum)*.

²⁹ Wagner smatra da je M. Ulpije Super preminuo u trenutku smjene posade Teutoburgija, odnosno kada je *I praetoria* krenula na Istok, te kad se *I civium Romanorum* vratila iz Dakije i zaposjela napušteni logor. Budući da nema pouzdanih dokaza o sudjelovanju *I praetoriae civium Romanorum* u partskom pohodu, Wagnerova je pretpostavka dvojbeno (Wagner 1938., 26-27, 63). Klemenc smatra da je taj spomenik dokaz istodobnog boravka obje ale u Teutoburgiju, no i njegov je zaključak bez pravih temelja (Klemenc 1961., 20).

³⁰ CIL XVI 164, Tokod: 2. srpnja 110.; M. Roxan, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 127, 1999., 249 dd.: 19. svibnja 135.; CIL XVI 175, Albertfalva: 139. godine; M. Roxan, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 127, 1999., 255 dd.: 7. kolovoza 143.; CIL XVI 179 i 180, Regöly: 9. listopada 148.; B. Lőrincz, *Tyche* 14, 1999., 173: 154.-156. godine; RMD 102 i 103, *Lussonium*: 8. veljače 157.; Pferdehirt 2002., 247-256: 11. kolovoza 192. ili 193.; MacDonald – Pangerl 2003., 259-271: 11. kolovoza 192. Ove dvije potonje diplome izdane su istodobno, no autori se ne slažu oko moguće datacije: navedeno je *trib(unicia) pot(estate) XVIII*, a kao datum *a(nte) d(iem) III idus Aug(ustas)*. Zbog spomena Komodovog 18. obnašanja tribunske vlasti diploma bi se datirala između 10. i 31. prosinca 192., to jest do dana njegove smrti. Na diplomi se, međutim, jasno spominje 11. kolovoza kao datum izdavanja. Pferdehirt smatra da je diploma izdana 11. kolovoza 193., dakle nakon Komodove smrti, ali da je ipak zadržana titulatura ubijenog cara, valjda zbog nesređenih prilika u Carstvu tijekom godine 193. D. MacDonald i A. Pangerl pak misle da je samo riječ o greški, odnosno da je trebalo pisati: *trib(unicia) pot(estate) XVII*, čime bi se diploma datirala u 11. kolovoza 192. Na fragmentiranim diplomama iz Alsószentivána, CIL XVI 112, i Adonya, CIL XVI 113, izdanima 27. prosinca 157. ili 158., nije sigurno je li riječ o *I praetoriae civium Romanorum* ili o *I civium Romanorum*; Fitz 1962., 67; Lőrincz 2001., 164-165. Fragmenti RMD 110 (godina 154.-161.) te RMD 113 (godina 161. ili 163.) također ne omogućavaju sigurnu interpretaciju.

³¹ CIL XVI 123.

193. godine, kada kao *praepositus annonae* s vojskom Septimija Severa odlazi iz Panonije prema Rimu. To je bio posredan argument za dokazivanje boravka *I praetoriae civium Romano-rum* u Panoniji do tog vremena.³² Pretpostavka da se ta ala nalazila u Donjoj Panoniji i nakon godine 167. konačno je potvrđena novonađenim diplomama izdanim 11. kolovoza 192. ili 193.³³

Na temelju nekoliko natpisa te vojničkih diploma, većina se autora slagala u mišljenju da je *ala I praetoria civium Romanorum* u Donjoj Panoniji boravila barem od godine 110. pa gotovo do kraja 2. st., što po svemu sudeći nije sporno. Pitanje je samo u kojem je logoru bila smještena u tome razdoblju. U literaturi je uvriježeno da je to bio Teutoburgij.³⁴

Druga ala čiji je boravak zabilježen u tom logoru bila je *ala I civium Romanorum*. U starijoj domaćoj literaturi uglavnom se smatralo da je ta ala 2. stoljeće provela u Teutoburgiju.³⁵ Sigurno je boravila u Panoniji tijekom flavijevskog razdoblja, i to u južnom dijelu provincije, no teško je sa sigurnošću odrediti gdje je tada bila stacionirana. Spominje se na tri panonske diplome iz toga vremena,³⁶ te na natpisu s međaša koji je podigao zapovjednik *alae I civium Romanorum*, nađenom u Beočinu.³⁷ Logor joj nesumnjivo nije bio daleko od toga mjesta, pa u obzir dolaze *Cornacum* ili *Malata*, te možda i Teutoburgij.³⁸ Sudjeluje u Trajanovom dačkom pohodu, ako ne u oba rata, a onda svakako u drugome, pa se spominje na dačkim diplomama od 14. listopada 109. i 17. veljače 110.³⁹ Pitanje je koliko je dugo ostala u Dakiji. Prvi pouzdani spomen te ale na nekoj diplomu nakon onih dačkih dugo je vremena predstavljao onaj na panonskim diplomama iz Lusonija (*Lussonium*), izdanim 8. veljače 157.⁴⁰ Na fragmentiranoj diplomu iz Albertfalve, izdanoj godine 139.,⁴¹ možda se spominje i *ala I civium Romanorum*, no budući da to nije sasvim sigurno, pretpostavljalo se da ona tijekom prve polovice 2. st. uopće nije ni bila u Panoniji,

³² ILS 9015; Nagy 1956., 62; Fitz 1962., 68.

³³ Jedna navodno potječe iz Viminacija (Pferdehirt 2002., 247-256), dok drugoj nije poznato mjesto nalaza (MacDonald – Pangerl 2003., 259-271).

³⁴ Radnóti – Barkóczy 1951., 208-209; Nagy 1956., 62; Fitz 1962., 67-68; Dušanić 1968., 99; Visy 1988., 127; Spaul 1994., 188; Lőrincz 2001., 23, 82, 89-90, 95, 98.

³⁵ Klemenc 1961., 20; Klemenc 1963., 63; Pinterović 1968., 67-69.

³⁶ CIL XVI 26, 13. lipnja 80. (fragment RMD 138 izdan je istoga datuma); CIL XVI 30, 3. rujna 84.; CIL XVI 31, 5. rujna 85.

³⁷ Točnije rečeno, međaš zemljišta naselja Josiste koje je doznačeno Tiberiju Klaudiju Prisku, zapovjedniku ale; Brunšmid 1910.-1911., 128; ILJ 3013.

³⁸ Nagy 1956., 59; Mócsy 1974., 88; Lőrincz 2001., 18, 61, 63, 65, 68.

³⁹ Nagy 1956., 59; Beneš 1978., 7; M. Mirković, ZPE 70, 1987., 189-194; CIL XVI 57; Garbsch 1989., 137-151; Lőrincz 2001., 18.

⁴⁰ RMD 102 i 103.

⁴¹ CIL XVI 175.

nego u Gornjoj Dakiji.⁴² Noviji su nalazi opovrgnuli to mišljenje, budući da se *ala I civium Romanorum* spominje na donjopanonskim diplomama od 19. svibnja 135. te od 7. kolovoza 143.⁴³ Čini se da je napustila Dakiju brzo nakon osvajanja i da se u Panoniju vratila još za Trajana. Već spomenuti nadgrobni spomenik dekuriona Marka Ulpija Supera iz Dalja, datiran upravo u posljednje godine Trajanove vladavine, pruža posredan argument za tu tvrdnju. Spomenik su, naime, podignuli pokojnikova sestra i brat, pripadnik *alae I civium Romanorum*. Već smo ustvrdili da je ta stela jasna potvrda boravka *alae I praetoriae civium Romanorum* u Teutoburgiju u to vrijeme, no čini se vjerojatnim da brat pokojnika nije službovao jako daleko, s obzirom na činjenicu da je sudjelovao u podizanju spomenika. Stoga nije isključeno da je *ala I civium Romanorum* u tome trenutku bila stacionirana u jugoistočnom dijelu Donje Panonije, po nekim mišljenjima prvo u logoru *Rittium*, a onda u logoru *Burgenae*.⁴⁴ Prilično je vjerojatno da se za Antonina Pija nalazila u Intercisi, o čemu svjedoče jedan nadgrobni spomenik pripadnika te ale i redosljed na diplomama.⁴⁵ Pretpostavlja se da je tijekom Markomanskog rata iz Intercise bila premještena u *Ad Latus*, otprilike oko godine 176., a odatle krajem 2. st. u Teutoburgij, gdje je i ostala otprilike do sredine 3. st. ostavivši nekoliko kamenih spomenika.⁴⁶

S obzirom na trenutni stupanj istraženosti, teško je iznositi čvrste stavove kada je u pitanju hrvatski dio dunavskog limesa, što je uostalom vidljivo iz iznesenog kratkog pregleda pretpostavki o posadi Teutoburgija. Ipak, neke su činjenice nedvojbene: obje spomenute ale tijekom većeg dijela 2. stoljeća boravile su u Donjoj Panoniji, jedan kamenerni spomenik potvrđuje prisustvo *alae I praetoriae civium Romanorum* u Teutoburgiju u drugom desetljeću 2. st., a drugi spomenik prisustvo *alae I civium Romanorum* na istome mjestu početkom 3. st.

Slijedeći teoriju o topografskom principu kod redosljeda imena vojnih jedinica na diplomama, čini se vjerojatnim da je *I praetoria civium Romanorum* provela 2. stoljeće u Teutoburgiju. Ukoliko redosljed na diplomama usporedimo s garnizonima koji se u novijoj literaturi pripisuju tim jedinicama tijekom većeg dijela 2. stoljeća, primjećujemo izvjesne pravilnosti (T. 1 i 2),⁴⁷ iako se ime *alae I praetoriae civium Romanorum*, ovisno o

⁴² Radnóti – Barkóczy 1951., 208; Nagy 1956., 25, 58-61; Fitz 1962., 67-68; Spaul 1994., 86.

⁴³ M. M. Roxan, ZPE 127, 1999., 249 dd. i M. M. Roxan, ZPE 127, 1999., 255 dd.

⁴⁴ Lörincz 2001., 18, 82.

⁴⁵ RIU 1284; Lörincz 2001., 18, 90. Zanimljivo je da jedna stela iz Tipase svjedoči o sudjelovanju *alae I civium Romanorum* u sklopu jedne veksilacije u Maurskom ratu Antonina Pija oko godine 149.; AE 1955, 132.

⁴⁶ ILJ 3015; Brunšmid 1910.-1911., 121. Riječ je o žrtveniku posvećenom Mitri, no s obzirom na to da ga je podigao jedan veteran, ne može se smatrati sigurnim dokazom za prisustvo *alae I civium Romanorum*; CIL III 10256: baza kipa boga Marsa, s natpisom u kojem piše da spomenik podiže zapovjednik *alae I civium Romanorum* zajedno s obitelji i posvećuje ga svojoj postrojbi; Brunšmid 1910.-1911., 121; Lörincz 2001., 18, 95, 98-100.

⁴⁷ Podaci preuzeti iz Lörincz 2001.

diplomi, pojavljuje na četvrtom, trećem, petom, a na posljednjoj čak i na prvome mjestu. To ne znači nužno da je ala mijenjala garnizon – mjesto u rasporedu može varirati ovisno o tome otpušta li neka ala te godine ljudstvo, a ne ovisi samo o premještanju neke postrojbe izvan granica provincije. Osim toga, ostaje otvorenim pitanje koliko je Radnótiјеva i Barkóczyjeva teorija primjenjiva na duže vremensko razdoblje, budući da su je temeljili na dvjema diplomama iz godine 148.

Tablica 1.

19. V. 135. ⁴⁸	139. ⁴⁹	7. VIII. 143. ⁵⁰	9. X. 148. ⁵¹	154.-156. ⁵²	8. II. 157. ⁵³	11. VIII. 192. ili 193. ⁵⁴
<i>I Thr(acum)</i> <i>vet(erana)</i>	<i>I Fl(avia)</i> <i>Br(itannica)</i> (<i>milliaria</i>) ili <i>I Fl(avia) Aug(usta)</i> <i>Br(itannica)</i> <i>c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I Fl(avia)</i> <i>Aug(usta)</i> <i>Brit(annica)</i> (<i>milliaria</i>)	<i>I Flav(ia)</i> <i>Britan(nica)</i> (<i>milliaria</i>)	<i>I Fl(avia)</i> <i>Br(itannica)</i> (<i>milliaria</i>)	<i>I Thr(acum)</i> <i>vet(erana)</i> <i>sag(ittaria)</i>	<i>pr(aetoria)</i> <i>c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>
<i>I Fl(avia)</i> <i>Aug(usta)</i> <i>Brit(annica)</i> (<i>milliaria</i>)	<i>I Thr(acum)</i> <i>vet(erana)</i> <i>sag(ittaria)</i>	<i>I Thr(acum)</i> <i>veter(ana)</i>	<i>I Thr(acum)</i> <i>veter(ana)</i> <i>sag(ittaria)</i>	<i>I Thr(acum)</i> <i>vet(erana)</i> <i>sag(ittaria)</i>	<i>I c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I [Th]r(acum)</i> <i>vet(erana)</i> <i>sag(ittaria)</i>
<i>I c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i> ili <i>I Br(ittorum)</i> ⁵⁵	<i>I c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I Britt(onum)</i> <i>c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I praet(oria)</i> <i>c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I Fl(avia)</i> <i>Aug(usta)</i> <i>Brit <t>(annica)</i> (<i>milliaria</i>)
<i>I Aug(usta)</i> <i>Itur(aeorum)</i>	<i>pr(aetoria)</i> <i>c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I praet(oria)</i> <i>c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I praet(oria)</i> <i>c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I praet(oria)</i> <i>c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I Fl(avia)</i> <i>Aug(usta)</i> <i>Brit(annica)</i> (<i>milliaria</i>)	<i>I Aug(usta)</i> <i>[Itur(aeorum)]</i>
<i>pr(aetoria)</i> <i>c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>	<i>I Aug(usta)</i> <i>[Itur(aeorum)]</i> ili <i>[It(uraeorum)]</i>	<i>I Aug(usta)</i> <i>Itur(aeorum)</i>	<i>I Aug(usta)</i> <i>Itur(aeorum)</i>	<i>I Aug(usta)</i> <i>Itur(aeorum)]</i>	<i>I Aug(usta)</i> <i>Itur(aeorum)</i>	<i>I c(ivium)</i> <i>R(omanorum)</i>

⁴⁸ M. M. Roxan, ZPE 127, 1999., 249 dd.

⁴⁹ CIL XVI 175; Nagy 1956., 17-69.

⁵⁰ M. M. Roxan, ZPE 127, 1999., 255 dd.

⁵¹ CIL XVI 179 i 180.

⁵² B. Lőrincz, Tyche 14, 1999., 173 dd. Treba naglasiti da je redosljed pretpostavka autora, s obzirom na to da su sigurne samo *I Flavia Britannica milliaria* na prvome mjestu te *I praetoria civium Romanorum* na četvrtom.

⁵³ RMD 102 i 103.

⁵⁴ Pferdehirt 2002., 247-256; MacDonald – Pangerl 2003., 259-271.

⁵⁵ Nagy 1956., 25; Fitz 1962., 67.

U svakome slučaju, ime ale uglavnom se pojavljuje pri kraju, gotovo uvijek prije *alae I Augustae Ituraeorum*, što bi trebalo značiti da se logor potonje ale nalazio nizvodno od logora *I praetoriae civium Romanorum*. *Ala I Thracum veterana sagittaria* redovito se pojavljuje na vrhu popisa, uglavnom na drugom, a u dva slučaja i na prvome mjestu; njen smještaj u sjevernom dijelu provincije stoga nije upitan. *Ala I civium Romanorum* te *ala I Brittonum civium Romanorum* pojavljuju se uglavnom u sredini popisa, dok je *ala I Flavia Augusta Britannica milliaria* uglavnom prva na popisu. Kombinacija podataka s diplomâ i epigrafičkih nalaza s lokaliteta dala je raspored garnizona prikazan u Tablici 2, gledano od sjevera ka jugu.

Tablica 2.

<i>I Thracum veterana sagittaria</i>	<i>Intercissa</i> (Dunaújváros) <i>Campona</i> (Nagytétény)	oko 118.-138. oko 138. – 3. st.
<i>I Brittonum civium Romanorum</i>	<i>Alta Ripa</i> (Tolna)	118. – oko 180.
<i>I civium Romanorum</i>	<i>Intercissa</i> (Dunaújváros) <i>Ad Latus</i> (Őcsény)	oko 138.-176. oko 176.-200.
<i>I praetoria civium Romanorum</i>	<i>Teutoburgium</i> (Dalj)	oko 110.-200.
<i>I Flavia Augusta Britannica milliaria</i>	<i>Malata</i> (Banoštor)	oko 118. – 3. st.
<i>I Augusta Ituraeorum</i>	<i>Rittium</i> (Surduk)	oko 118. – 3. st.

Treba naglasiti da se ovaj raspored garnizona, iako prihvaćen u suvremenoj literaturi, ne temelji isključivo na čvrstim dokazima. Najbolji je primjer slučaj *alae I Flaviae Augustae Britannicae milliariae*. Iako se njeno ime redovito pojavljuje na diplomama, četa nije ostavila niti jedan epigrafički spomenik u Donjoj Panoniji. Na temelju redosljeda u diplomama, u starijoj se literaturi njen garnizon smještao u sjeverni dio provincije, u logor *Matrica*,⁵⁶ no taj je stav u novije vrijeme revidiran te se pretpostavlja da se garnizon možda nalazio u *Malati*. Pravih dokaza nema, no zahvaljujući dobroj istraženosti mađarskog dijela donjopanonskog limesa, čini se vjerojatnijim da je ala bila stacionirana u slabije istraženom južnom dijelu provincije. Činjenica da se često pojavljuje na prvome mjestu u diplomama objašnjena je veličinom te ale. Riječ je, naime, o jedinoj donjopanonskoj ali koja je bila *milliaria*.⁵⁷ Izgleda da samo diploma iz 157. u potpunosti poštuje topografski princip i označava točan geografski smještaj te jedinice. *Ala I Thracum veterana sagittaria* je, uz nekoliko natpisa iz Hadrijanova vremena u *Intercissi*, ostavila dosta tragova u *Camponi*, no ti se spomenici mahom datiraju u kraj 2. i u 3. st. Razdoblje Hadrijanove vladavine

⁵⁶ Radnóti – Barkóczy 1951., 205; Fitz 1959., 439; Fitz 1962., 58-59.

⁵⁷ Visy 1988., 128; Lőrincz 2001., 16, 79-80.

vjerojatno je provela u *Intercissi*, nakon čega je prebačena u *Camponu*. Iako je *Intercissa* južno od *Campone*, *Ala I Thracum veterana sagittaria* bi i u tome garnizonu bila najsjevernije stacionirana ala, što opravdava njezino mjesto u redosljedu na diplomama.⁵⁸

Ala I Brittonum civium Romanorum smješta se na područje Tolne (*Alta Ripa*) odakle potječe nekoliko natpisa koji spominju tu postrojbu, a to se mjesto uklapa i u topografski princip na diplomama.⁵⁹

Budući da se ime *alae I civium Romanorum* ne pojavljuje istodobno s imenom *ala I Brittonum civium Romanorum*, samo na temelju diploma nije lako odrediti koja je od njih dviju bila smještena sjevernije. Ipak, spomenuti epigrafički nalazi iz Intercise za *I civium Romanorum* i Tolne za *I Brittonum civium Romanorum* omogućavaju donekle pouzdanu ubikaciju. Čini se da je *ala I civium Romanorum* u Intercisi zamijenila *I Thracum veterana sagittaria*.⁶⁰ Za *I praetoria civium Romanorum* već je obrazložena ubikacija u Teutoburgiju, dok se za *I Augusta Ituraeorum* može pretpostaviti da je bila stacionirana najjužnije, odnosno u logoru *Rittium*.⁶¹

Usprkos nekim varijacijama, čini se da se geografski raspored ala može pratiti na donjopanonskim diplomama barem od 139. do 157. godine. Zanimljivo je da na najkasnijim diplomama, iz 192. ili 193. godine, redosljed potpuno odudara od uobičajenog, mada je i dalje riječ o istim alama. Zasad je teško objasniti tu promjenu. Možda je riječ o velikoj reorganizaciji i premještanju većine konjičkih jedinica u druge garnizone, ili pak o napuštanju topografskog principa prilikom određivanja redosljeda postrojbi na diplomama, a nije isključeno ni da je riječ o iskazivanju počasti, odnosno da je redosljed uvjetovan isticanjem jedinica u borbama.

S obzirom na ograničene okvire ovoga članka i nedostatak relevantnih podataka, nema smisla dublje ulaziti u zamršenu problematiku ubiciranja postrojbi na limesu. Dovoljno je zaključiti da su brončane sulice u Teutoburgiju mogle rabiti dvije rimske konjaničke jedinice, i to *ala I praetoria civium Romanorum* tijekom posljednjih desetljeća 2. st. i *ala I civium Romanorum* u prvoj polovici 3. st. Budući da nemamo podataka o posadi Teutoburgija iz druge polovice 3. st., ne možemo sasvim isključiti ni mogućnost da su takve sulice u Teutoburgij tada donijeli vojnici neke nama nepoznate jedinice.

Budući da je najveći broj takvih sulica nađen u Dakiji, postavlja se pitanje je li to samo posljedica bolje istraženosti ili je možda Dakija bila izvorištem proizvodnje tog oružja, odnosno mode koja se proširila među konjanicima na dunavskom limesu. Nalazi iz Teu-

⁵⁸ Visy 1988., 90, 104; Spaul 1994., 224; Lőrincz 2001., 24-25.

⁵⁹ Fitz 1962., 62-63; Visy 1988., 117; Lőrincz 2001., 17.

⁶⁰ Visy 1988., 104.

⁶¹ Visy 1988., 130.

toburgija ne idu baš u prilog potonjoj pretpostavci. Iako je, naime, sigurno da je *ala I civium Romanorum* sudjelovala u operacijama tijekom Trajanovog dačkog pohoda (a to nije sasvim isključeno ni u slučaju *I praetoriae civium Romanorum*), te da se neko kraće vrijeme zadržala u toj novoosvojenoj provinciji, ona je u Dakiji boravila mnogo prije početka uporabe brončanih sulica, čak i ako u obzir uzmemo širu dataciju razdoblja njihove uporabe. Iako ne možemo isključiti ni mogućnost da su brončane sulice u Teutoburgij done-sene tek sredinom 3. st., odnosno u vremenu za koje nemamo podataka o posadi utvrđe-nja, zasad se čini vjerojatnijim da je običaj korištenja tog osebujnog oružja bio raširen duž dunavskog limesa i da ga nisu nužno proširile postrojbe stacionirane u Dakiji. Tijekom 2. st. rimske su jedinice često sudjelovale u borbenim operacijama daleko od svojih gar-nizona, a ta je praksa postala još učestalijom tijekom 3. stoljeća. U takvim su se situacija-ma dijelovi pojedinih postrojbi često udruživali u privremene formacije, odnosno veksi-lacije.⁶² Među vojnicima udaljenima od matične postrojbe i stalnog logora nesumnjivo se razvijao osjećaj dodatnog zajedništva, a pripadnost trupama s podunavskog limesa zasigurno su isticali i osobitostima u vojnoj opremi. Stoga ne čudi da se običaj korištenja brončanih sulica mogao brzo raširiti i možda postati svojevrsnim znakom prepoznavanja konjanika iz tih provincija. Poznato je da su u tome razdoblju upravo jedinice iz tih krajeva uživale zavidnu reputaciju unutar rimske vojske pa nije ni čudno ako su htjele istaknuti svoj elitni status.⁶³ Kako god bilo, tek će opsežnija istraživanja moći dati pouzdaniji odgovor na pitanje o porijeklu i širenju običaja nošenja brončanih sulica među rimskim konjanicima na dunavskom limesu. Dotad će ovaj rad biti samo mali prilog ra-svjetljavanju toga pitanja.

KATALOG

1. Sulica s piramidalnim vrhom, bronca, Dalj, bez inv. broja; dužina 6,2 cm; promjer tuljca 0,9 cm; 26,38 g / 3. st.
2. Petica, bronca, Dalj, bez inv. broja; dužina 4,3 cm; promjer tuljca 0,9 cm; 13,62 g / 3. st.
3. Sulica s heksagonalnim vrhom, bronca, Dalj, bez. inv. broja; dužina 8,1 cm; promjer tuljca 1,1 cm; 16,75 g / 3. st.
4. Sulica s oktogonalnim vrhom, bronca, Dalj, inv. broj 8515; dužina 7,3 cm; promjer tuljca 0,8 cm / 3. st.
5. Sulica s nepravilnim oktogonalnim vrhom, bronca, Borovo-Gradac, inv. broj 9517; dužina 6,2 cm; promjer tuljca 0,9 cm / 3. st.
6. Petica, oštećena, bronca, Dalj, bez inv. broja; dužina 5,6 cm; promjer tuljca 1,2 cm.

⁶² Le Bohec 1998., 30-31.

⁶³ Alföldi 1965., 554.

LITERATURA

- Alföldi 1965. A. Alföldi, *The Central Danubian Provinces*, CAH, Volume XI, 1965. (1st edition 1936), 540-554.
- Baatz 1966. D. Baatz, *Zum Geschützbeiwaffnung römischer Auxiliärtruppen in der frühen und mittleren Kaiserzeit*, BJ 166, 1966., 194-207.
- Beneš 1978. J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque Dacia, Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im Unteren-Donauraum und in den angrenzenden Gebieten*, Prag, 1978.
- Brunšmid 1910.-1911. J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja*, II. dio, VHAD, n. s. XI, 1910.-1911., 61-144.
- Cichorius 1894. C. Cichorius, s.v. *ala*, RE, I.1, 1894., 1224-1270.
- Dolenz 1998. H. Dolenz, *Eisenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg, Klagenfurt*, 1998.
- Deschler-Erb – Schwarz 1993. E. Deschler-Erb – P.-A. Schwarz, *A bronze spearhead from Insula 22, and its significance for the urban history of Augusta Rauricorum* (Augst BL, Switzerland), JRMES 4, 1993., 9-22.
- Deschler-Erb 1999. E. Deschler-Erb, *Ad arma, Römischer Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta Raurica*, *Forschungen in Augst*, Band 28, 1999.
- Dušanić 1968. S. Dušanić, *Rimska vojska u istočnom Sremu*, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, X-1, 1968., 87-113.
- Fitz 1959. J. Fitz, *Die Militärdiplome aus Pannonia Inferior in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts*, AAnH VII, 1959., 421-442.
- Fitz 1962. J. Fitz, *A military history of Pannonia from the Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180-235)*, AArH XIV, 1962., 25-112.
- Fluss 1934. M. Fluss, s.v. *Teutoburgion*, RE, IX Halbband, 1934., 1171-1172.
- Garbsch 1989. J. Garbsch, *Das älteste Militärdiplome für die Provinz Dakien*, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 54, 1989., 137-151.
- Hoffiller 1912. V. Hoffiller, *Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva II*, VHAD, n. s. 12, 1912., 16-123.
- Junkelmann 1992. M. Junkelmann, *Die Reiter Roms, Teil III: Zubehör, Reitweise, Bewaffnung*, Mainz am Rhein, 1992.
- Klemenc 1961. J. Klemenc, *Limes u Donjoj Panoniji*, *Zbornik radova sa simposiuma o limesu 1960. godine*, Beograd, 1961., 5-34.
- Klemenc 1963. J. Klemenc, *Der pannonische Limes in Jugoslawien*, ARR 3, 1963., 55-68.
- Koledin 1999.-2000. J. Koledin, *Rimska vojnička diploma iz Vukovara*, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 15-16, 1999.-2000., 231-239.
- Le Bohec 1998. Y. Le Bohec, *L'armée romaine*, Paris, 1998.²
- Lőrincz 2001. B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien, 2001.

- MacDonald – Pangerl 2003. D. MacDonald – A. Pangerl, A new diploma of Pannonia Inferior from 192 A. D., *Archäologisches Korrespondenzblatt* 33, Heft 2, 259-271.
- Marchant 1990. D. Marchant, Roman weapons in Great Britain, a case study: spearheads, problems in dating and typology, *JRMES* 1, 1990., 1-6.
- Mócsy 1974. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1974.
- Petculescu 1991. L. Petculescu, Bronze spearheads and spear butts from Dacia, *JRMES* 2, 1991.
- Nagy 1956. T. Nagy, The Military Diploma of Albertfalva, *AArH* VII, 1956., 17-69.
- Pferdehirt 2002. B. Pferdehirt, Ein neues Militärdiplom für Pannonia Inferior vom 11. 8. 193. n. Chr., *Archäologisches Korrespondenzblatt* 32, Heft 2, 2002., 247-260.
- Pinterović 1968. D. Pinterović, Limesstudien in der Baranja und in Slawonien, *AI* IX, 1968, 55-82
- Radnóti – Barkóczi 1951. A. Radnóti – L. Barkóczi, The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century AD, *AArHI* (3-4), 1951., 191-230.
- Spaul 1994. J. E. H. Spaul, *Ala²*, Andover, 1994.
- Visy 1988. Z. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Stuttgart, 1988.
- Wagner 1938. W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.

Summary

Roman bronze javelins from Dalj

A small group of bronze javelins and butts (1-4, 6), all of them found in Dalj, with the exception of one piece found in the nearby village of Borovo (5), have been kept in the Zagreb Archaeological Museum for many decades, among many other stray finds from the same place. The large number of finds from that area is hardly surprising considering the Roman past of the site, and the fact that a Roman fort called Teutoburgium was situated there. Those specimens seem to be the first recorded javelins of that kind in Pannonia Inferior. It should be pointed out that such javelins are not uncommon on the Danube limes. Since almost all the finds are concentrated in that area (79 pieces in Dacia, 11 in Raetia, 6 in Pannonia Superior and 4 in Noricum), it would seem that such bronze javelins were weapons characteristic for the cavalry troops on the Danube limes. Actually, one specimen found outside this area, in Germania Superior, in Augst, is believed to have belonged to troopers coming from the Danube limes. According to the data gathered from excavations in Romania, such javelins could be dated from the last decades of the 2nd century AD till the seventh decade of the 3rd century AD. Thus, the specimens from

Dalj could be dated to the same period. One should emphasize the fact that cavalry troops formed the mainstay of the Teutoburgium garrison for almost four centuries. Since the time-span of such javelins is quite well known, it would be possible to define which Roman cavalry units might have used those javelins. Mostly thanks to epigraphic finds, we have a broad idea about troops that garrisoned Teutoburgium from the 1st century AD onwards. In this particular case, it would seem that only two cavalry units could be envisaged, i. e. the *ala I Praetoria civium Romanorum* during the last decades of the 2nd century AD or the *ala I civium Romanorum* in the first half of the 3rd century AD. Obviously, both units might have used them. Since there is no data for the garrison in the second half of the 3rd century, one can not exclude the possibility that those javelins might have also belonged to an unknown unit which replaced the *ala I civium Romanorum*.

The last question raised by those finds would be the exact provenance of such javelins, or more precisely how and where this fashion of using bronze javelins had originated. There is no doubt that such simple items could have been produced on the spot and not imported. Therefore, there is no reason to assume that bronze javelins were produced in specialised workshops which distributed them afterwards to different units. It seems more plausible that this fashion simply spread among troops, and that such javelins were produced by workshops in many forts.

Although most of such javelins were found in Dacian forts, this is not necessarily a proof that this fashion originated among troopers in Dacia, but might be the result of a better state of research in Romania. As far as Dalj is concerned, although it seems that both units which garrisoned Teutoburgium during the period when such javelins would have been used, have spent some time in Dacia (the *ala I civium Romanorum* definitely did, while the *I Praetoria civium Romanorum* might have), they had been there only during Trajan's campaigns, i. e. quite a long time before the presumed appearance of bronze javelins in Roman use. Therefore it would seem that the bronze javelins in Dalj were not brought by troopers directly from Dacia. The current state of research does not allow us to give any definite conclusions on this matter, but for the time being, we can conclude that such bronze javelins were undoubtedly popular among Roman troopers on the Danube limes, and that this fashion must have easily spread among them considering the fact that those troops spent a long time campaigning together in the 2nd and 3rd century AD, often in distant parts of the Empire. Under such conditions, far away from their forts and grouped together, one can imagine that those soldiers wanted to emphasize that they belonged to Danubian troops, already reputed for their valour in combat and martial abilities. We might suppose that bronze javelins were considered to be a distinctive equipment of cavalry units from the Danube limes, at least initially when this fashion appeared, since such golden shining points must have had an undoubted appeal to troopers, always careful about their image.

Translation: Ivan Radman Livaja